

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԻՔԸ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՀԱՄԱՐ

Մեր միաբանակից, «Արարատ»ի խմբագիր Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանը այս տարուայ Յունուարի համարում մի առաջնորդող էր գրել «Հայոց Հայրապետական աթոռը» վերնագրով, աշխատելով որքան կարելի է զգուշաւոր և մեղմ ոճով ցոյց տալ մեր եկեղեցու մի քանի այնպիսի պակասութիւններ ու թերութիւններ, որոնք անպայման կարօտ են բարեփոխութեան, թւում էր, թէ նոյն իսկ Հայոց հոգեւորականութեան ամենապահպանողական մասի մէջ անգամ այդ խնդրի մասին ուրիշ կարծիք չլինել չէր կարող։ Բանն այն է, սակայն, որ այդ յօդուածի բարենորոգչական պահանջները հաճելի չեն եղել Տաճկահայոց բարձրաստիճան մի եկեղեցականի, նա «նորութիւնք» վերնագրով մի քանի դիտողութիւններ է ուղարկել, որը տպուած է «Արարատ»ի սոյն տարուայ Ապրիլի համարում, Գարեգին վարդապետի նկատողութիւնների հետ միասին՝ թէև դրանով «Բացակայ Միաբանը» իրեն արժանի պատասխանը ստացել է արդէն, բայց նրա դիտողութիւնները այնպիսի կէտեր ու գաղափարներ են պարունակում իրենց մէջ, որոնք մեր առաջ մի անգամ էլ բաց են անում այն խոր վիճը, որ կայ հայ եկեղեցականութեան մէջ։ Մինչև այժմ այդ հակադրութիւնը լուութեան էր տրուած կամ արտայայտւում էր շատ խուլ կերպով։ Բայց այժմ Հայոց եկեղեցին այդպիսի անտարբերութեան և անհետաքրքրութեան շնորհիւ այնպիսի դրութեան է հասել, որ լռելն այլ ևս նրա իւրաքանչիւր սրտացաւ պաշտօնեայի համար ծանր յանցանք կլինի թէ

հայ ժողովրդի ու հայ եկեղեցու և թէ իւր սեպհական խղճի ու կրօնական սրբազան պարտականութեան առաջ։

Բացակայ Միաբանի յօդուածից մարդ այն տպաւորութիւնն է ստանում, որ Հայոց եկեղեցին հիմնական բարեփոխութեան ամենեւին կարօտ չէ, ուրեմն շատ լաւ վիճակի մէջ է գտնւում, և խիստ աննշան բաներ են, որոնք սրբագրութեան կարիք ունին։ Այդպիսի կարծիքը տիրող է մեր հոգեւորականութեան բազմութեան մէջ և յառաջ է դալիս այն հանգամանքից, որ հին սերնդի ներկայացուցիչներն ընդհանրապէս և յօդուածագիրը մասնաւորապէս ապրելով բոլորովին այլ շահերով և առանձնացած կեանքով, ամենեւին չեն նկատել, թէ ինչ է կատարւում իրենց շուրջը, ինչպիսի ողբալի դրութեան է հասել այն հաստատութիւնը, որի ներկայացուցիչներն ու ղեկավարները լինելու բարձր պատիւն ունին իրենք։ Ով որ ձգտում է և եկեղեցու տեսուչ՝ եպիսկոպոս է դառնում, նա պիտի կարողութիւն ունենայ ըմբռնելու ամբողջ ժամանակաշրջանի ոգին ու ուղղութիւնը, պիտի հասկանայ թէ ո՞ւր է գնում ընդհանուր շարժումը, և իրեն յանձնուած նաւի ղեկն այնպէս ուղղէ, որ խաղալիկ չդառնալով ժամանակի տարուբեր վաղանցիկ հոսանքներին, իւրաքանչիւր նոր շարժման ու հանրամարդկային դարգացման աստիճանների արդիւնքները բեղմնաւոր դարձնէ կրօնական եկեղեցական կեանքի համար, նրանց օգտաւէտ և զօրեղ կողմերը կրօնական աշխարհայեացքին յարմարեցնելով։ Քրիստոնէութեան ամենամեծ զօրութեան և յաղթանակի նշանը իւր ամբողջ պատմութեան ընթացքում եղել է այդ դարմանալի ընդունակութիւնը, նա կարողացել է ընդառաջ գնալ բոլոր իրենից յետոյ սկսուող մտաւոր շարժումներին, նրանց էական և առողջ գծերը իւր մէջ է առել և այդպիսով աւելորդ դարձրել բոլոր նոր ուղղութիւնները, ասպարիզի վրայ մնալով միակ յաղթականը։ Եւ իւրաքանչիւր մտաւոր շարժման ոյժը, եթէ նա արդէն քարացած դաւանանք չէ դարձել, այդ ճկունութեան ու յարաշարժութեան մէջ պէտք է տեսնել։

Կայ այդպիսի յարաշարժութեան ու ճկունութեան ընդունակութիւն մեր այժմեան կրօնական կեանքի մէջ։ Այդ հարցը տալն անգամ աւելորդ է. որովհետեւ այդ յատկութիւնները ամենազօրեղ կենսունակութեան ու կենդանութեան նշաններն են. իսկ մեր կրօնական կեանքը, որ ամփոփուած է մեր եկեղեցու մէջ, համարեա մեռած է բոլորովին, չնայելով արտաքին բոլոր հանդիսաւորութեան ու զանգահարութեան։ Պէտք է մտածել այդ խնդրի մասին, գտնել այդպիսի դրութեան պատճառները և միջոցներ ձեռք առնել նոր կեանք ու վերածնութիւն առաջ բերելու մեր եկեղեցում, եթէ նա թանկագին է մեզ համար։ Մեր նպատակն է այստեղ այդ ուղղութեամբ մի քանի խօսք ասել «Արարատ»ի ընթերցողներին։

Ներկայ պատմական դրութիւնը և հասարակական միջավայրը ըմբռնողի համար նորութիւն չէ, որ մենք այժմ ապրում ենք կրօնական ճգնաժամի մի շրջանում։ Այդ ծանր ճգնաժամը առաջ է եկել այն հանգամանքից — այդպէս է նկարագրում յայտնի փիլիսոփայ Օյկենը* —, որ հնաւանդ սովորական մտածողութեան համաձայն գերպատմական ճշմարտութիւնը կապուել է պատմական որոշ շրջանի հետ միայն և այն միտքն է իշխող դարձել, թէ պէտք է ըստ կարելոյն անլիովիովս պահպանել արդէն մի անգամ գտած ճշմարտութիւնը և մնալ այն բարձրութեան վրայ, որին հասել ենք։ Այդպիսով պատմութիւնը դառնում է այն թէ ձգտումն դէպի նոր ճշմարտութիւն, այլ անընդհատ վերադարձ դէպի հինը։ Կրօնական ասպարիզում այդ հանգամանքը այն տեսակէտից մեծ նշանակութիւն ունի, որ իւրաքանչիւր կրօնի առաջին սկզբնաւորութիւնների մէջ է երևացել նրանց առանձնայատուկ էութիւնը և այդ պատճառով էլ սկզբնաւորութիւնը միշտ գլխաւոր ուղղութիւնն է տուել ամբողջ շարժմանը։

Ընդունելով սակայն այդ մտքի մէջ որոշ ճշմարտու-

*) Rudolf Eucken, Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart, Berlin, 1907 էջ 62—75.

թիւն, պէտք է այնուամենայնիւ տեսնք, որ հասարակական կեանքի և պատմական զարգացման շնորհիւ անհրաժեշտաբար այնպիսի փոփոխութիւններ են առաջ եկել մեր մտաւոր և հոգեւոր կեանքում, որ բոլորովին վտանգաւոր կլինի կրօնի համար հաշուի չառնել նրանց և մտածողութեան հին եղանակը անփոփոխ պահպանել: Դրանով մենք կապում ենք մեզ համար շատ կարևոր յաւիտենականը մի ժամանակաւոր մտածողութեան հետ, որը մենք այսօր ընդունել այլ ևս չենք կարող, խեղդում ենք մեր համոզմունքը և օտար ենք դարձնում մեզ համար այն, ինչ որ ամենից աւելի մօտ է մեր զգացմունքին ու մտքին: Գլխաւոր վտանգը այստեղ սակայն այն է, որ մի տեսակ լարուած յարաբերութիւն և երկպառակութիւն է ընկնում կրօնի և մտաւոր աշխարհի մէջ և կրօնը հետզհետէ կարծես յետ է մնում և մի տարբեր աշխարհ կազմում իրեն համար: Այդ է պատճառը, որ կրօնը հեշտութեամբ երևում է մի աւելի ստոր աստիճանի քաղաքակրթական կեանքի արդիւնք, մի զուտ մարդկային ստեղծագործութիւն, որից վաղուց առաջ է անցել տիեզերական պատմական շարժումը, և որը այլ ևս տեղ ունենալ չէ կարող մտաւոր կեանքի մէջ:

Հարց կարող է լինել միայն այն, թէ արդեօք քրիստոնէութեան սկզբնաւորութիւնից յետոյ այդպիսի հիմնական փոփոխութիւններ առաջ եկել են մարդկայն կեանքի մէջ: Այդ հարցի պատասխանը կասկած չկայ, որ դրական է: Արդի քաղաքակրթութեան զարգացումը ոչ միայն շատ մասնակի բաներ է փոխել քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան շրջանի համեմատութեամբ, այլ կարելի է ասել փոփոխութեան է ենթարկել ամբողջ կեանքը: Ո՛չ ղքի համար կասկածելի չէ, որ վերջին դարերը բոլորովին շուռ են տուել հին ըմբռնողութիւնը բնութեան, պատմութեան, մարդու մտաւոր և հոգեւոր կեանքի մասին: Թողնենք բնութիւնը մի կողմ, եթէ առաջ կեանքի ներքին էութիւնը մարդկային առանձին անհատների փոխադարձ յարաբերութեան և անձնաւորութեան ներքին կեանքի մէջ էին

գտնում, այժմ դրան բոլորովին հակառակ՝ ամենևին կենդրոնական նշանակութիւն չտալով անձնաւորութեանն ու իւր ներքին կեանքին, կեանքի ընդլայնացումն են պահանջում, գտնելով այն իրական անհրաժեշտութիւնից բղխող մի անանձն պրոցեսսի մէջ, լինի այն բնական, թէ հոգեւոր յառաջախաղացութիւն: Հին մարդը մի անբացատրելի պատկառանքով հեռու էր պահում իրեն տիեզերական շրջապատից. արդի մարդը ձգտում է մօտիկ յարաբերութիւն ստեղծել նրա հետ և մասնակից լինել տիեզերական կեանքին: Ներկայ Պանթէիստական աշխարհայեացքների մէջ այս ձգտումն է, որ ճշմարտութեան տարրեր է բովանդակում իւր մէջ և այդ տեսակ մտածողութեանն է, որ հին կրօնական կապանքները շատ նեղ Կն գալիս: Ահա թէ ինչից է առաջ գալիս բուռն տարերային ձգտումը՝ խորտակելու կրօնական հին, արդի կեանքի համար ծանր բեռ դարձած կապանքները և նրանց տեղը դնելու նորագոյն ազատ ժամանակի անկախ մտածողութիւնը:

Բայց բացի մտաւոր կեանքից, քրիստոնէութեան հիմնադրութիւնից ի վեր բոլորովին փոխուած է նաև կեանքի ձգտումն ընդհանրապէս: Երբ որ քրիստոնէութիւնը հանդէս եկաւ, իւր առաջ գտաւ մի յոգնած և իւր կարողութիւնների վրայ կասկածող ու յուսահատուած մարդկութիւն: Այդ մարդկութեան տենչանքն էր մի հաստատուն նեցուկ գտնել և ոչ թէ ազատ շարժման ասպարէզանդորրութիւն ու խաղաղութիւն և ոչ թէ պայքար ու յառաջադիմութիւն, ապահովութիւն և թեթևացումն և ոչ թէ անկախութիւն ու սեպհական պատասխանատւութիւն: Բնական էր, որ քրիստոնէութիւնը չնայելով իւր բոլոր հակառակութեանը ժամանակի պահանջներին, այդ ժամանակի բնորոշ գունաւորումն ուտանար: Այդպիսով առաջ եկաւ մի կողմից կազմակերպութիւնն ու հեղինակութիւնը՝ եկեղեցին, միւս կողմից ստորագրւածութիւնն ու հնազանդ բարեպաշտութիւնը՝ ժողովուրդը, ապա կատարումն տրուեց նաև անտեսանելի ճշմարտութիւնը տեսանելի

կերպով պատկերացնելու ձգտմանը. հրաշալին, անըմբռնելին, կախարդականը իւր տեղն ստացաւ և քրիստոնէութիւնն էլ իւր շրջապատի արեւելեան բաղձազան կրօնների երվներանգ միստերիաների և խորհրդաւոր ծիսակատարութիւնների ազդեցութեամբ ու հետևողութեամբ ստեղծեց ծէս, պաշտամունք, բարք և այլն. սակայն դէկադէնտական ժամանակին յատուկ՝ ամբողջ կեանքին կրաւորական բնոյթ տալով:

Մեզ յայտնի է, որ նոր ժամանակում այդ բոլորը փոխուել է. այժմ տիրող ձգտումն է աշխատանքի ու գործունէութեան զուարթ ցանկութիւնը, յառաջագիմութիւնը, անկախութիւնն ու պատասխանատւութեան զգացմունքը: Բնական է միանգամայն այդ պատճառով, որ հին և նոր տեսակի մտածողութեան մէջ կոնֆլիկտ առաջ գայ: Մենք չենք կարող այժմ առաջուայ նման յաւիտենական ճշմարտութիւնը կապել միայն մի ժամանակամիջոցի հետ, յետագաներին վերապահելով միայն անաղարտ պահպանելու և ընդօրինակելու իրաւունքը, որովհետև այդ կլինէր ներգործականութեան իրաւունքի ժխտումը, որից մենք հրաժարուել չենք կարող: Այն ինչ որ մենք չենք առաջ բերում ու չինում, որը իւր գոյութեան համար ամենևին կախուած չէ մեր վճռից, երբէք չէ կարող մեր էութեան ամբողջ ոյժը գրաւել, մեր ամբողջ հոգևոր և մտաւոր զօրութեանը տիրանալ: Մի ընդհանուր գաղափար պիտի լինի բոլոր ոյժերը կապող և միացնող և բոլորին դէպի մի նպատակ առաջնորդող: Եւ յիրաւի, քանի քրիստոնէութիւնը դեռ ծանր պայքարի մէջ էր մի թշնամի աշխարհի հետ, նրա մէջ իշխում էր այն գաղափարը, թէ մի ընդհանուր գործ միացնում է բոլոր ոյժերը և իւրաքանչիւրը իւր տեղում սեպհական գործով յառաջ է տանում կեանքի ընթացքը: Արեւելեան եկեղեցու ամենամեծ փիլիսոփան և մտաւոր ղեկավարը՝ Օրիգենէսը (նրան հետեւելով նաև ուրիշ եկեղեցական հայրեր, ինչպէս օրինակ Աթանաս) այն կարծիքն է յայտնում, թէ Քրիստոսի մէջ սկսուեց աստուածային և մարդկային բնութիւնների կատարեալ

միացումը և այդպիսով մարդկային բնութիւնն աստուածա-
յին դարձաւ ոչ միայն Յիսուսի մէջ, այլ նաեւ նոցա բոլորի,
որոնք ընդունում են նրանով սկսուած կեանքը: Ճշմա-
րիտ հետեւողը ոչ թէ միայն պիտի հաւատայ
Քրիստոսին, այլ ինքը պէտք է Քրիստոս դառ-
նայ և իւր կեանքով ու տանջանքներով ծա-
ռայէ և զբաղինք ի փրկութեան գործին: Քրիս-
տոնէութեան յաղթանակից յետոյ այդ մտածողութիւնը
եկեղեցական կեանքում յետ մզուեցաւ. այժմ պէտք է
փոխուած պայմանների մէջ և այլ կերպով վերստին առաջ
բերել այն:

Այդպիսով յաւիտենականութեան բնորոշ նշանն էլ
չի լինի անշարժութիւնը ժամանակի փոփոխութիւննե-
րի հանդէպ, այլ այն ընդունակութիւնը, որ նա ժամանո-
ւոր բազմազանութեան մէջ իրեն չի կորցնում, այլ ընդհա-
կառակն ապացուցանում է իւր դերակշիռ ոյժը՝ աղատե-
լով ժամանակը զուտ ժամանակակիցին: Ան-
շուշտ անհնարին կլինի այդ դէպքում ուշք դարձնել ման-
րամանութիւնների վրայ և կրօնական կեանքը բնականա-
բար կդառնայ անմիջական և պարզ: Միայն այն, ինչ որ
էական է և կարեւոր, պիտի անմիջական կեանք դառնայ և
իւր գործունէութիւնը ազատ կերպով ծաւալէ, առանց
երկրորդականի ու մասնաւորի հետ խառնուելու կամ կա-
պուելու: Հէնց այս տեսակէտից է, որ քրիստոնէութեան
մէջ ծանր հակասութիւններ են առաջ եկել. հակասու-
թիւններ, որոնք հիմնաւորուած են թէ նրա բնութեամբ և
թէ պատմութեամբ: Այն, ինչ որ մի ժամանակ բոլորին
հասկանալի և մինչև անգամ անհրաժեշտ է եղել, այսօր
մեզ համար բոլորովին օտար է և անըմբռնելի: Այդ նկա-
տելի է թէ դաւանութեան, թէ պաշտամունքի ու ձիտա-
կատարութեան և թէ առհասարակ քրիստոնէական սովո-
րոյթի մէջ: Մեր նպատակը պիտի լինի այդ պատճառով
սլաքար՝ աւելի մեծ պարզութիւն և անմիջականութիւն
ձեռք բերելու կրօնի մէջ, գլխաւորն ու երկրորդականը ա-
ւելի որոշ կերպով տարբերելու միմեանցից, ազատուելու

քրիստոնէութեան մէջ մտած օտար և այժմ բոլորովին աւելորդ ազդեցութիւններից և այլն:

Գերմանացի նշանաւոր փիլիսոփայի այս նկարագրութիւնը արդի կրօնական կեանքի առանձնայատկութիւնների ու հակասութիւնների մասին լիովին համոզեցուցիչ են և ճշմարիտ ոչ միայն Եւրոպական միջավայրի, այլ և մեր եկեղեցու համար. ուր թէև դեռ ևս չափազանց պակաս է կրթութիւնն ու կրօնական ծանր պարզեմի մասին մտածելու ընդունակութիւնը, բայց նոյն առանձնայատկութիւններն ու հակասութիւնները, նոյն պայքարը հնի և նորի մէջ հետզհետէ աւելի նկատելի և արդէն իսկ սպառնալից է դառնում: Եթէ մինչև այժմ Հայոց հոգեւորականութեան մէջ զանազան կուսակցութիւններ են որոնել և կնքել են նրանց ազատամիտ կամ պահպանողական անուններով, արել են բոլորովին ուրիշ դիտումներով առաջնորդուելով և մեծ մասամբ այնպիսի բաների վրայ հիմնուելով, որոնք բացարձակապէս ոչ մի կապ չունին յառաջագիւծութեան կամ պահպանողականութեան հետ: Այդպիսի դեր են կատարել և՛ անձնական բարեկամութիւն և՛ շահ և՛ կուսակցական կուրուքիւն. բացակայել է միայն առողջ դատողութիւնը: Դրա անմիջական հետեւանքն այն է եղել, որ մեր կեանքում իսկական ազատամիտներն ու նորագոյն մտածողութեան ներկայացուցիչները համարուել են յետադէմ ու պահպանողական, իսկ հնի ու նորի մասին հասկացողութիւն անգամ չունեցողները կամ մինչև իսկ ձեռագրերի մէջ եղած սխալներով երգողներն ու նրանց անփոփոխ պահել ցանկացողները համարուել են ազատամիտ ու յառաջադէմ, այդ տիտղոսը կրող լրագրերի հետ անհասկանալի թիւրիմացութեամբ ունեցած բարեկամութեան պատճառով միայն: Այդպիսով յետ են մղուել հասկացող, հիմնական բարեփոխութիւնների և Հայոց եկեղեցու ազդային—ծողովրդական վերածնութեան կուսակից տարրերն ու առաջ քաշուել հին անշարժութեան, հնաւանդ սուրբ սխալների և երանելի անբովանդակ անդորրութեան ներկայացուցիչները:

Մի կողմից հնի ու նորի թշնամութիւնը, միւս կողմից մեզնում արգէն ծայրայեղութիւնների հասած անհասկացողութիւնը կրօնական պրոբլեմի ու հոգեւորականութեան դերի մասին ապա այնտեղ հասցրին, որ մի ժամանակ գուցէ ներքին ոգեւորութեամբ ու Հայոց եկեղեցու վերածնութեան սրբազան գործին ծառայելու եռանդով կուսակրօն հոգեւորականութեան ծանր լուծն իրենց վրայ առնող երիտասարդ սոցիալական զգացիւն իրենց հիասթափուել և յուսախաբուած տեսնել, դժուարանալով այլ ևս մնալ այն ասպարիզում, ուր ամեն բան կայ, բացի որ և իցէ մխիթարութիւնից. այն շրջանի մէջ, որի ներկայացուցիչները մեզնում անհասկանալի կերպով ու յանդուգն սանձարձակութեամբ արհամարհանքի ու ծաղրի առարկայ լինել կարող են, չնայելով իրենց բարձրագոյն կրթութեան, և անձնական շահերի յետևից ընկած, չնայելով որ թողել են ամեն անձնական բարիք, մի իրենց համար սուրբ նպատակի ծառայելու համար. եւ այս բոլորն այնպիսիների կողմից, որոնք կրթութեան հոտն հազիւ թէ առել են և իրենք ուրիշ ոչնչի չեն ծառայում, չնայելով բոլոր փքուն խօսքերին, բայց եթէ անհատական յօգտին ու բարօրութեանը:

Հայկական կիսակրթութեան այդպիսի վերաբերմունքի պատճառով է նաև մասամբ, որ այժմ ոչ միայն քրիստոնէական կրօնը վերև նկարագրած իմաստով, այլ նաև Հայ հոգեւորականութիւնը գտնւում է մի ծանր ճգնաժամի մէջ. այնպիսի ճգնաժամ, որից դուրս գալ հնարաւոր է միայն հասկացող տարրերի աշխուրջ և սրտացաւ բարեացակամութեամբ ու օգնութեամբ. ի՞նչ է այս բոպէիս Հայոց ամբողջ հոգեւորականութեան դրութիւնը:

Իւրաքանչիւր եկեղեցական կեանքով հետաքրքրուողի և հոգեւորականութեան դերն ու նշանակութիւնը փոքրի շատե՛ ուղիղ ըմբռնողի համար պարզ պէտք է լինի միանգամայն, որ հոգեւորականութիւնը այն մտքով պաշտօնէութիւն չէ և չպիտի լինի, ինչպէս հասկացւում է այն մեզանում և է իրականութեան մէջ, Իսկապէս ասած քրիս-

տոնէական կրօնի մէջ չպէտք է լինի իբրև առանձին դասակարգ, առանձին գործունէութեամբ հոգևորականութիւն: Այստեղ իւրաքանչիւր ոք, ամեն առանձին անհատ նոյնքան մօտ է իւր Աստծուն, որքան միւսը և կարիք չունի ո՛չ մի Միջնորդի: Եթէ այժմ՝ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիներում, ուրեմն նաև մեղնում, հոգևոր զինուորութիւն՝ քահանայութիւն կայ, այդ ո՛չ թէ իդէալ պէտք է համարել, այլ քրիստոնէական հասկացողութեամբ անկումն իդէալից: Շատ հեռու կտանի մեզ պարզել, թէ ինչպէս է եղել, ինչպիսի ազդեցութիւններով է անհրաժեշտաբար առաջ եկել այնուամենայնիւ այս ձևի հոգևորականութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու մէջ: Դրա համար մենք ստիպուած պիտի լինէինք ամբողջ եկեղեցական վարչական կազմակերպութեան ծագումը նկարագրել, որ անհնարին է մեր յօդուածի շրջանակում և կարևոր էլ չէ: Գլխաւոր խնդիրը մեզ համար այն չէ, թէ ինչպէս է առաջ եկել մի հաստատութիւն, այլ աւելի այն, թէ կարևոր է նա այսօր էլ, և եթէ այո՞, արդեօք այն ձևով ինչպէս որ կայ, թէ հիմնական փոփոխութիւններ են պէտք:

Մենք արդէն ասացիք, որ զուտ քրիստոնէական սկզբունքով առանձին քահանայական դասակարգ պէտք չէ և գոյութիւն չպէտք է ունենայ, որովհետև Յիսուս Քրիստոսի շնորհիւ ամեն քրիստոնեայ առանց որ և է միջնորդի յարաբերութեան մէջ կարող է մտնել իւր Աստուծոյ հետ: Ուրեմն միայն ընդհանուր քահանայութեան սկզբունքն է ճշմարիտը քրիստոնէութեան համար: Եթէ այդպէս է, այժմեան ամբողջ հոգևորականութիւնը միայն մի կօշում ու նպատակ կարող է ունենալ. կրթել ու զարգացնել իրեն խնամքին յանձնուած ժողովրդին այնպէս և այն ուղղութեամբ, որ ինքը՝ հոգևորականութիւնը այնպէս, ինչպէս որ կայ, աւելորդ դառնայ ապագայում: Այդ է ամենագլխաւորը, և մեր բոլորիս նպատակը պիտի լինի այդ գործի համար աշխատել ոյժերի չափով:

Այստեղ արդէն շօշափում ենք Հայոց եկեղեցու ամենափրաւոր տեղը: Ընդունակ է արդեօք մեր այժմեան

Հոգևորականութիւնը այդպիսի նպատակ ըմբռնելու և նրա համար աշխատելու Պատասխանը բոլորիս համար պարզ կերպով բացատրական կլինի, եթէ մտածենք, թէ ի՞նչ է հարկաւոր այդ բանի համար ամենից առաջ։ Գիտութիւն քրիստոնէական կրօնի հիմնական սկզբունքների, պատմութեան, ներկայ աշխարհայեացքի և այլն։ Իսկ ո՞վ կ'պնդէ, որ այդ բոլորը Հայոց հոգևորականութեան մէջ—անհատների մասին չէ խօսքը—ամենաշնչին չափերով անդամ տարածուած է։ Այն ինչ պարզ է, որ պատմական զարգացման շնորհիւ առաջ եկած հայեացքներն ու հիմնարկութիւնները միայն այն ժամանակ կարող են յաղթահարուել և ասպարիզից դուրս ելնել, երբ ամենի համար որոշ կլինի, թէ ի՞նչպէս, ի՞նչ պատճառով ու ազդեցութեամբ են առաջ եկել նոքա և իրենց ժամանակի ո՞ր պահանջին են բաւարարութիւն տուել։ Մի խօսքով քրիստոնէութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնն է միայն, որ իւրաքանչիւրին յիշատակ ազատ կացուցանել կարող է անցեալի աւանդական կաշկանդումներից և ցոյց տալ կողմնակի կերպով, որ ամեն ժամանակ իւր պահանջներն ունի, որոնց բաւարարութիւն տալը պատմական անհրաժեշտութիւն է։

Մեր հոգևորականների մէջ էլ «զարգացած», «յառաջադէմ» մարդիկ շատ կան, որոնք ամեն բանի մասին գրում են, խօսում։ Բայց հարցրէք այդպիսի մէկին Քրիստոսի մասին, էլ չեմ ասում՝ եկեղեցու պատմութիւնից, և դուք կտեսնէք, թէ ինչպիսի յուսահատական խնդրի առաջ էք կանգնած։ Հայոց հոգևորականութեան մեծագոյն մասը տգէտ է բացարձակաբար։ Հասկացողութիւն չունի ո՞չ քրիստոնէական կրօնի և ո՞չ էլ եկեղեցու մասին, իսկ եղած «գիտուններն» էլ չափազանց մոգեռն են կրօնական և եկեղեցական պատմական ու կենսական խնդիրներով հետաքրքրուելու համար։ Հոգևորականութիւնը նրա համար կոչում չէ, այլ միայն հաց մատակարարող պաշտօն։ Եւ ի՞նչպէս կարող է ուրիշ կերպ լինել մի միջավայրում, ուր ամեն կրօնական բան անյատակ տգիտութեամբ ու թեթեամտութեամբ արդէն «խորտակուած և

ոչնչացած կամ ոչնչանալու դատապարտուած, մարդկութեան նախնական շրջանի մանկական երևակայութեան ու մտածողութեան մնացորդ» է համարում: Այդպիսի հասկացողութիւնների դէմ կռուելու կարողութիւն չունի այսօր մեր եկեղեցին միայն հոգևորականութեան տգիտութեան պատճառով. ուրեմն ամենից առաջ պէտք է այդ ցաւին դարման տանել: Միայն իսկական գիտութիւնը, լայն աշխարհայեացքը և կրօնի ու բնագիտութեան սահմաններն իրար հետ չշփոթող ըմբռնումը կարող է այստեղ յեղաշրջումն առաջ բերել: Սակայն մենք տեսանք, թէ ինչպիսի երկպառակութիւն կայ արդի գիտութեան, յատկապէս բնագիտութեան և հայրերից մեզ աւանդութիւն մնացած քրիստոնէական կրօնի զանազան երևոյթների մէջ. տեսանք թէ ի՞նչ է այդ հակառակութեան արդիւնքը. կարծես բնականաբար առաջ է եկել այդ պատճառով այն համոզումը, թէ Աստուծոյ հաւատը, կրօնը նախնական մտածողութեան հազարաւոր սխալներից ու իլլուզիաներից մէկն է, որ գիտութեան շնորհիւ պիտի անպատճառ վերանայ աշխարհից:

Այդ համոզումը ի հարկէ բոլորովին անհիմն է և սխալ. ընդհակառակը՝ ինչպէս Բերլինի համալսարանի փիլիսոփայութեան ականաւոր պրոֆեսսոր Ֆրիդրիխ Պաուլսենն ասում է իւր նորագոյն գրուածքներից մէկում*, «Այնուամենայնիւ հաւատը մնում է կենդանի, և մինչև անգամ ապացուցանում կրկին ու կրկին, որ ինքն է բոլոր պատմական կենսական զօրութիւնների մէջ ամեն նաւթեղը: Առանց հաւատի դէպի բարին, ինչ կերպ ուզում է արտայայտուի այն՝ իբրև հաւատ առ Աստուած և նախնաւորութիւն, հաւատ դէպի յառաջագիւծութիւն և զարգացում, դէպի ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը և նրանց անհրաժեշտ յաղթանակը, — ոչինչ մեծ և յարատե

*) Friedrich Paulsen: Die Zukunftsaufgaben der Philosophie. (=Die Kultur der Gegenwart, I 4. Systematische Philosophie, 1907, էջ 415.

բան դեռ չէ ստեղծուել։ Եթէ նա չէ կարող իւր առարկայի իրականութիւնը ապացուցանել, ապացուցանում է իւր գործունէութեամբ որ ինքն իրական է։ Ո՛չ մի կասկած չկայ, որ հաւատն է եղել, և ո՛չ թէ գիտութիւնը մինչև այժմ, ամբողջ պատմութեան ընթացքում սարեր տեղափոխողը, արգելքների սարերը, որ իւրաքանչիւր դադարի իրականացման հանդէպ են կանգնած։ Մարդկութեան կեանքի մէջ առաջ եկած բոլոր մեծ շարժումները կրօնական սկզբնաւորութիւն ունեն։ պատմութեան մեծ զեկավարներին անդիմադրելի զօրութիւն պարգևողը այն հաւատն է եղել, որ նոքա Աստուծոյ գործն են առաջ տանում և Աստուած նրանց հետ է։ Եւ մենք ո՛չ մի պատճառ չունինք ընդունելու, որ ապագայում ուրիշ կերպ պիտի լինի։ Հաւատը կորուչէ մարդկութեան ճակատագիրը գալիք դարերում էլ ճիշտ այնպէս, ինչպէս և անցեալներում։ Հաւատը դէպի ապագան ու բարու և արդարութեան վերջնական յաղթանակը։

Բայց այնուամենայնիւ չպէտք է մոռանալ, որ ճգնաժամը կրօնի համար ներկայումս շատ լուրջ է և պէտք է ամեն կերպ աշխատել վերացնել այն բոլոր առիթներն ու պատճառները, որոնք այդ ճգնաժամի լուծումը աւելի ևս դժուարացնում են։

Այստեղ պէտք է ամենից առաջ ուշադրութիւն դարձնել այն երևոյթների վրայ, որոնք իբրև անցեալի մնացորդ դեռ այսօր էլ դեռ են կատարում մեր եկեղեցական կեանքում։ Թէև, իսկապէս ասած, նրանց նշանակութիւնը բոլորովին կորել է և կամ այժմ ո՛չ ոքի համար հասկանալի չէ։ Մենք չենք ուզում այստեղ մանրամասն կերպով նկարագրել, թէ ինչ բան ինչ ձևով պիտի փոխել, այլ կամենում ենք միայն համառօտ կերպով մատնացոյց անել ամենաէական բաները և այն ուղին գծել, որով պէտք է այսուհետև ընթանալ մեր կարծիքով։ Ի հարկէ այլ առթիւ մենք պատրաստ ենք նաև աւելի ընդարձակ յօդուածներով վերադառնալ նոյն խնդիրներին։

Բրիտոնէական կեանքի չորս գլխաւոր կողմերն են

աշխարհայեացք և դաւանանք, պաշտամունք, վարչական կազմակերպութիւն և սովորոյթ։ Վերջինի մասին խօսել չենք ուզում, որովհետեւ միւսների նկատմամբ նա երկրորդական է — թէն շատ անգամ աւելի դիմացկուն ու ճկուն — և նոցա հետ էլ բնականաբար փոփոխութեան է ենթարկւում։ Խօսենք ուրեմն գլխաւորների մասին։ Ամենից առաջ քրիստոնէական եկեղեցու դաւանանքը։

Ուրիշ համար այսօր կասկածելի է, որ կրթութեան շատ շատերին յետ մղողը մեր կրօնից ու եկեղեցուց այդ դաւանանքն է, և մենք ստիպուած ենք խոստովանել, որ այդպիսի կրթութեանը մեծ մասամբ իրաւունք ունին նրանք տեսնում են այստեղ իրենց առաջ շատ կողմերով մի բոլորովին օտար, անըմբռնելի աշխարհ, որ յաւակնութիւն ունի միեւնոյն ժամանակ ընդ միշտ իբրեւ յաւիտենական ճշմարտութիւն ճանաչուելու, բոլորի համար պարտադիր, մի ճշմարտութիւն, որից շեղւողները նզովքի են արժանանում։ Բայց այդ դաւանանքը կամ հաւատոյ հանգանակը կազմուել է սկսած Բ. դարուց Քրիստոսի յետոյ և իւր վերջնական կատարելութիւնն է գտել հիմնական գծերով Դ. և Ե. դարերի ընթացքում։ Փիլիսոփայութեան և քրիստոնէական եկեղեցու պատմութիւնն ուսումնասիրողի համար միանգամայն պարզ է, թէ ինչպէս է առաջ եկել այդ դաւանանքը, ինչպիսի աշխարհայեացքի ու պայքարի արդիւնք է այն։

Երբ Յիսուսի աշակերտներն իրենց վարդապետի պարզ քարոզը սկսեցին տարածել ամբողջ Հռովմէական պետութեան մէջ և ամեն տեղ սկսեցին քրիստոնէական համայնքներ կազմուել, ոչ ոքի մտքով չէր անցնում դեռ ևս յարմարուել աշխարհի պահանջներին, որովհետեւ բոլոր քրիստոնեաներն անհամբեր սպասում էին Տիրոջ բ. դալըստեանն հէնց իրենց օրով։ Բայց սերունդ սերնդի վրայ անյայտացան երկրի երեսից ու Տէրը բ. անգամ չեկաւ։ Այն ժամանակ քրիստոնէութիւնն ստիպուած զգաց իրեն յարմարուելու աշխարհի պահանջներին և նրա բարիքների ու տուեալների նկատմամբ սրտ զիրք բռնելու։ Քանի

տարածում էր քրիստոնէութիւնը, այնքան աւելի ծանրանում էր խնդիրը, այնքան աւելի օտար տարրեր սկըսում էին այս ու այն անկիւնից մուտք գործել նրա մէջ։ Փոքր բաները մի կողմ թողած, մի մեծ խնդիր կանգնած էր Բ. դարուց սկսած, Գ. դարուց աւելի ծանրացած, քրիստոնէութեան դիմաց, ի՞նչ է ասում քրիստոնէութիւնը հին աշխարհի կրթութեամբներին. ի՞նչ դիրք է բռնում դէպի հին աշխարհի փիլիսոփայութիւնն ու աշխարհայեացքը*։

Եթէ քրիստոնէութիւնը ամեն օտար բան մերժէր իւր միջից և առանձնանար աշխարհից, նա ամենայն հաւանականութեամբ աւելի չէր լինի, քան թէ մի հրէական հերձուած և իբրև այդպիսի էլ շատ շուտով կանհետանար։ Բայց քրիստոնէութիւնն այնքան մեծ ներքին զօրութիւն ու ճկունութիւն ունէր, որ ամեն կողմից դէպի նա սլացող մտքերն ու գաղափարներն իւր մէջ առաւ, նրանց քրիստոնէական գոյն տուեց և այդպիսով մի կողմից ինքն յարմարուելով, միւս կողմից հին աշխարհի փիլիսոփայութիւնն յարմարեցրեց իրեն։ Հին յունական փիլիսոփայութեան, յատկապէս Պլատոնի և Նոյր—Պլատոնական գաղափարների հետ ունեցած շատ սերտ շփումամբ ու անմիջական խորին ազդեցութեամբ է կազմուած հին քրիստոնէական աշխարհայեացքը, որ իւր կլասիքական արտայայտութիւնն է գտել «Հաւատոյ Հանդանակի» մէջ, Գ. Դ. և Ե. դարու եկեղեցական հայրերը այնքան մտքի կորով ու ոյժ են ունեցել, որ առանց շփոթուելու և իրենց կորցնելու ծանր պայքարի մէջ, որ տեղի էր ունենում քրիստոնէութեան ու փիլիսոփայութեան մէջ, իրենց սեպհական աշխարհայեացքն են կազմել, նոքա իբրև իրենց ժամանակի որդիք չեն կարողացել բնականաբար բոլորովին մեկուսանալ և ազատ մնալ փիլիսոփայական

*) Տե՛ս այս բոլորի և հետեւեալի մասին Երուանդ Վարդապետ, Ընդհանուր եկեղեցական Պատմութիւն, հատոր Ա. Հին դար. Ս. Էջմիածին 1908։

աշխարհայեացքի ազդեցութիւնից, բայց միևնոյն ժամանակ աշխատել են, որ քրիստոնէականը ոչ մի վնասը չկրի դրանից: Եւ իրենց ժամանակի համար յաջողուել է նրանց այդ անել: Այն հանգանակը, որ մենք այսօր մեծ մասամբ առանց մտածելու և որևէ բան զգալու անգիր ասում ենք, պէտք չէ մոռանալ, որ գրուած է շատ ազնիւ սրտերի արիւնով, ուրեմն ժամանակի խորին համոզմունքի ու աշխարհայեացքի արտայայտութիւն է, և ոչ թէ «քահանաների կեղծիք ու անմիտ վիճաբանութեան արդիւնք», ինչպէս կարծում են կիսակիրթ և տգէտ մարդիկ: Եկեղեցու պատմութիւնից յայտնի է, որ ծանր վիճաբանութիւններին մասնակցել են ոչ միայն հոգևորականները, այլ երբեմն նոյն իսկ Աղէքսանդրիայի և Անտիոքի արհեստաւորները: Մարդիկ իրենց մաքով ու սրտով կռել են իրենց համոզումը:

Բայց ինչ է հետեւում այդ բոլորից: Միթէ այն, ինչ որ մի ժամանակ ընդհանուր աշխարհայեացքի արտայայտութիւն է եղել, կարող է այսօր էլ առանց այլ և այլութեան նոյնը լինել և իբրեւ յաւիտենական ճշմարտութիւն կաշկանդել մարդկանց միտքը: Շատ հասկանալի է, որ մինչև այն ժամանակ կարող էր այդ համոզումը ճշմարտութիւն համարուել, քանի որ դեռ ևս տիրող էր նրա հիմքը կազմող ընդհանուր աշխարհայեացքը: Իսկ քրիստոնէական եկեղեցու այժմեան դաւանանքի հիմքը կազմող Նոր-Պլատոնական փիլիսոփայական աշխարհայեացքը շատ վաղուց է, համարեա արդէն Զ. դարուց ի վեր, որ կորցրել է իւր նշանակութիւնը և կարելի է ասել բոլորովին անհետացել: Այդ ժամանակներից ի վեր մեծամեծ, կարելի է ասել աներևակայելի փոփոխութիւններ են մտել մարդկութեան մտաւոր կեանքի, ընդհանուր աշխարհայեացքի (ներկայ բնագիտութիւնն ու աստղագիտութիւնը) մէջ, խախտելով եկեղեցական ներկայ դաւանանքը իւր սրտ ժանրամասնութիւններով:

Արդի, նորագոյն ժամանակի քրիստոնեան իւր ազատ իրաւունքն է պահանջում աշխարհայեացք կազմե-

լու ներկայ գիտութեան ու փիլիսոփայութեան համա-
ձայն, և ոչ ոք նրա առաջ այդ տեսակէտից արգելք դնել
չէ կարող, և ամեն արգելք կլինի ի վնաս քրիստոնէական
եկեղեցու և կրօնի ֓ոքրագութիւնն է և ծոյլ անդորրու-
թիւն սիրելուց առաջացած երկչոտութիւն կարծել, թէ
քրիստոնէական կրօնը դրանից կվտանգուի: Մեր թուու-
թիւնը մենք իրաւունք չունինք քրիստոնէութեանը վերա-
դրելու: Վերջապէս պարզ պիտի լինի ամենքի համար,
որ եթէ Գ. Գ. և Ե. դարերում՝ եկեղեցական
հայրերը իրաւունք ունէին քրիստոնէու-
թիւնը յարմարեցնելու իրենց ժամանակի
փիլիսոփայական աշխարհայեացքի ու հաս-
կացողութիւնների հետ, այդ նոյն ի-
րաւունքը ունինք և մենք այսօր: Ոչ
միայն իրաւունք է այդ, այլ մինչև անգամ մեր սրբա-
զան պարտականութիւնն է, եթէ մենք յիշատի քրիստո-
նէական կրօնի բարեկամներն ենք և ուզում ենք, որ նա
գործունեայ ու գերակշիռ դեր կատարէ մեր ժողովրդի
կեանքում և ոչ թէ ներկայ գիտական աշխարհայեացքից
յետ մնալով և օտարանալով, հին նախապաշարմունք և
անդարձ կերպով անհետացած մարդկային մտածողութեան
անցած գնացած աստիճան համարուի:

Եզրակացութիւնն այն պիտի լինի անշուշտ, որ մենք
պիտի կազմենք մեր քրիստոնէական աշխարհայեացքը,
մեր դաւանանքը, անկախ և ազատ մնալով միանգամայն
քրիստոնէական եկեղեցու պատմական զարգացման հան-
դէպ և նրանից վերցնելով միայն այն, ինչ որ արժէք ու-
նի ներկայ ժամանակի համար: Այդ աշխարհայեացքի հիմ-
քը պիտի լինի անշուշտ, ինչպէս միշտ, այնպէս էլ այժմ
քրիստոնէական աւետարանական սկզբունքը, Յիսուսի քա-
րողը մարդկանց եղբայրութեան ու Աստուծոյ որդիներ
լինելու մասին, քայց ներկայ գիտութեան արդիւնքները
աշխարհի ու տիեզերքի և մարդկանց մասին չպէտք է
մոռացութեան տրուին: Նոցա հակառակ ոչինչ չի կարող
լինել քրիստոնէական աշխարհայեացքի մէջ, որովհետև

տիեզերքի յառաջանալու, նրա զարգացման, մարդու յառաջանալու և պատմութեան մասին ոչինչ չի կարող տեսլ կամ ոչինչ չունի տեսլու քրիստոնէութիւնը, որ հակառակ լինէր արդի գիտութեանը: Կրօնն ինքն էլ մարդկային հոգու զարգացման մի արտադրութիւն է և նոյն ձևով ենթակայ զարգացման, ինչպէս միւս երևոյթները: Վերջապէս չպէտք է մոռանալ, որ մարդկային բանականութիւնն էլ աստուածային բանականութեան մի մասն է և գիտութեան մէջ էլ յայտնուում են մարդկանց աստուածային ճշմարտութիւնները: Հակակրօնական և Աստուծոյ հակառակ կլինի արհամարհել գիտութիւնը, որովհետեւ դրանով մենք արհամարհած կլինենք աստուածային կայծը մարդու մէջ:

Այսքանը բաւական համարելով դառնանք մասին, անցնենք այժմ՝ պաշտամունքին: Մեր եկեղեցու այժմեան ամբողջ պաշտամունքն ու ծիսակատարութիւններն ևս պատմական զարգացման արդիւնք լինելով, կրում են իրենց վրայ իրենց սկզբնաւորութեան ժամանակի դրոշմը: Զանազան կրօնների իրաւունքի ժամանակ, արեւելեան խորհրդաւոր միստերիաների ազդեցութեամբ ու նմանողութեամբ առաջ եկած, անցեալում կազմուած ամբողջ եկեղեցական պաշտամունքն ու ծէսը այսօր այլ ևս այն տաւաւորութիւնը չեն թողնում արդի մարդու և քրիստոնեայի վրայ, ինչ որ սպասուում է և ինչ որ նրանց նպատակն է: Ո՛չ միայն այլ ևս չեն հասկացում խորհրդաւոր ծիսակատարութիւնների ժամանակ կատարուած, երբեմն մեծ կարեւորութիւն ունեցող և նշանակալից գործողութիւնները, այլ առհասարակ մեր օրերում կարելի է ասել կորել է հետաքրքրութիւնը հանդիսաւոր պաշտամունքի համար առհասարակ: Շատ հեռու չգնանք, ինչպիսի մեծ փոփոխութիւն է առաջ եկել մեր ժողովրդի վերաբերմունքի մէջ դէպի եկեղեցին ու իւր պաշտամունքը վերջին երկու տասնամեակում: Մի ժամանակ հանդիսաւոր պաշտամունքի ժամանակ լի էին լինում եկեղեցիները և եկեղեցական տօները մեծ դեր էին կատարում մեր կեանքում: Իսկ այսօր նոյն իսկ մեր ամենանուիրական ազգային տօները, էլ

չենք ասում՝ զուտ քրիստոնէական—կրօնական տօները, զրկուել են իրենց նշանակութիւնից և եկեղեցին մեծ մասամբ դատարկ է լինում այդպիսի տօներին։

Դրա պատճառները բազմաթիւ են. կատարուածի անհասկանալի լինելը, անտանելի ձանձրոյթը ժամեր շարունակ, անձօնի երգեցողութիւնը և այլն և այլն։ Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ պիտի լինի այստեղ բարեփոխութիւնը։ Այն ինչ որ անդառնալի կերպով հնացած է և անհասկանալի, պէտք է վերանայ պաշտամունքի միջից, Աստուծոյ մարդը ձգտում է ամեն բանի մէջ դէպի պարզութիւն. նոյն պահանջն է անում նա նաև պաշտամունքից, և այսօր ոչ մի կասկած չկայ չէ կարող, հակառակ Բացակայ Միաբանի բոլոր հաւատարմացումների, որ մեր եկեղեցական պաշտամունքը հիմնական վերանորոգութեան ու բարեփոխութեան կարօտ է։ Նա պիտի կըրճատուի, մաքրուի աւելորդ, օտար եկեղեցիների ազդեցութեամբ խճողուած տարրերից (մի քանի այդպիսի աւելորդ բաների վրայ արդէն մատնացոյց է արել Գարեգին վրդ. Յովսէփեանը «Արարատ» անցեալ համարում), համապատասխան գեղեցիկ երգեցողութեամբ ու երաժշտութեամբ ճոխանայ, որպէս զի նորից դէպի ինքը գրաւէ հաւատացեալներին, կրօնական սրբազան յոյզեր ու զգացումներ առաջացնելով նրանց մէջ։

Ինչո՞ւ համար ենք կարգում եկեղեցում բազմաթիւ ընթերցուածները, քանի որ կարելի է ասել ոչ ոք նոցանից բան չէ հասկանում, իսկ հասկացողներն էլ չեն լսում. ինչո՞ւ համար շատ անգամ երկար, տաղտկալի ժամերգութիւնից յետոյ դեռ ևս Բարսեղ Կեսարացու կամ մի այլ նշանաւոր եկեղեցականի ճառն ենք կարդում, քանի որ համոզուած ենք, որ ոչ ոքի և ոչ մի օգուտ չենք տալիս գրանով, այլ ընդհակառակը շատերին ուղղակի փախցնում ենք եկեղեցուց, մեռցնելով նրանց մէջ ամեն բարեպաշտութիւն։ Բարսեղ Կեսարացին և ուրիշները ժողովրդին հասկանալի լեզուով մի ժամանակ բացատրել են կատարուած տօնի նշանակութիւնը, նրանց ասածը ունկնդիրներին

համար կենդանի խօսք է եղել: Միայն յետոյ, երբ հոգևորականներն անշնորհ են դարձել անձամբ մի քանի խօսք ասելու և բացատրելու տօնը, վերցրել են հին հայրերի ճառերից համապատասխան հատուածներ առել ժամերգութեան մէջ, առանց այլ ևս հասկանալի և անհասկանալի լինելու վրայ ուշադրութիւն դարձնելու: Մեր ներկայ ցաւերից մէկն էլ պաշտամունքի նկատմամբ ուրեմն այն է, որ պէտք է քարոզը, կենդանի խօսքը յաճախանայ եկեղեցու բեմից: Անհասկանալի և աննպատակ ընթերցումները պիտի վերանան և ամեն ինչ կատարուի ժողովրդին հասկանալի լեզուով: Մենք չպէտք է մոռանանք, որ եկեղեցին և իւր պաշտամունքը, ծէսը ժողովրդի համար է, ուրեմն պիտի բաւարարութիւն տայ նրա հոգևոր և բարեպաշտական պահանջներին:

Վերջին խնդիրը եկեղեցական վարչութեան ու կազմակերպութեան գծուարին խնդիրն է: Այստեղ էլ, ինչպէս նախորդ խնդիրներում՝ ելք գտնել հնարաւոր է միայն պատմական զարգացումն ըմբռնելով: Չենք ուզում երկար կանգ առնել այդ խնդրի վրայ այժմ, բայց ոչ ոքի համար ծածուկ չէ, որ հայոց բարձրագոյն կամ կուսակրօն հոգևորականութիւնը այսօր ծանր ճգնաժամի մէջ է: Այդ ճգնաժամի պատճառները վերև արդէն նկարագրուեցան և ընդհանուր կերպով ցոյց տրուեցին այն միջոցները, որոնցով հնարաւոր է ճգնաժամը մեղմացնել, գուցէ նաև բոլորովին վերացնել: Ամենածանր խնդիրն այստեղ մեր կարծիքով այն է, որ հասկացող տարրերը այժմ խոյս են տալիս այդ կոչումից, նրա ժամանակը անցած համարելով: Ինչից է այդ:

Եկեղեցական պատմութիւնը մեզ ուսուցանում է, թէ ի՞նչ պայմանների արդիւնք է կուսակրօն վանականութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու մէջ: Աշխարհից ձանձրացած, նրա չարիքներից փախչող հին աշխարհի մարդիկ, մի կողմից փրկսփայութեան, միւս կողմից հեռաւոր արեւելքի կրօնների ազդեցութեամբ խոյս են տուել դէպի անապատները, այնտեղ միայնութեան մէջ գտնելու

իրենց հոգին ու իրենց Աստծուն, այնտեղ սրբավայել կեանքով փառաւորելու Աստծու անունը։ Այժմեան մարդու հասկացողութեամբ Աստծուն փառաւորել կարելի է միայն գործնական կեանքի մէջ աւետարանական ճշմարտութիւնների, եղբայրսիրութեան համար կոիւ մղելով, մարդկութեան սոցիալական վերանորոգութեան համար աշխատելով։ Մի ժամանակ կուսակրօն կեանքը համարուել է աւելի սուրբ, աւելի աստուածահաճոյ կեանք, այսօր դրա մասին խօսք լինել չէ կարող։ Իսկական սրբութիւնը մեր հասկացողութեամբ այս ու այն բարիքի արգելքը չէ, այլ սրտի սրբութիւնը։ Բնական է, որ այս հասկացողութիւնների տիրապետութեան շնորհիւ կուսակրօնութիւնը իւր ոտքի տակի հողը կորցնէր և մենք յիշաւի տեսնում ենք, որ մեր կուսակրօն հոգեօրականութիւնը մի կողմից պակասում է, առանց միւս կողմից աւելանալու։ Այնպէս որ եթէ հանգամանքները չփոխուեն, մի տասն տարուց յետոյ շատ ծանր դրութիւն յառաջ կը գայ։

Ի՞նչ պէտք է անել ուրեմն, որ այս խիստ ճգնաժամին էլ յաջող և եկեղեցու համար օգտակար լուծումն ստանայ։ Մեր կարծիքով՝ պատասխանը պարզ է. ինչ որ ներկայ հասկացողութիւններին անհամապատասխան է և կրօնի համար էլ անտարբեր է, ուրեմն ո՛չ մի նշանակութիւն չունի, պէտք է վերացնել և նրա տեղ աւելի կենսունակ, ժամանակի պահանջներին աւելի համապատասխան բան դնել։ Մենք չպէտք է հետամուտ լինենք պահելու անցեալի նշանակութիւնը կորցրած ժառանգութիւնը ի վնաս կրօնի, այլ ընդհակառակը՝ կրօնի օգուտն ի նկատի առնելով պէտք է այնքան ոյժ և աշալլիւթիւն ունենանք, որ ըմբռնենք թէ գէ-

* Զերմ կուսակից լինելով Հ. եկեղեցւոյ բարեփոխութեան գաղափարին, սակայն անժամանակ և ոչ գործնական ենք համարում կուսակրօնութիւնը վերջացնելու հարցը. մեր հայեացքը, թէև հարեանցի կերպով, պարզել ենք «Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը» վերնագրով յօդուածի մէջ. Արարատ 1908 Փետր. տես մանաւանդ եր. 140.

պի ուր է գնում ընդհանուր շարժումը, որպէս զի ըստ այնմ էլ—ընդհանուր հոսանքին դէմ, թէ նրան համաձայն—կարգաւորենք մեր գործերը: Թէ չէ կանցնի ժամանակը, ուղենք չուղենք միևնոյն է, կկորչի անհետ մեր պինդ բռնած անօգուտ ժառանգութիւնը, իսկ մարդկութեան ամենաթակաւին գանձը՝ կրօնը գրանից խոշոր վնաս կկրէ: Այնինչ այդ չի կարող լինել մեզնից ոչ ոքի ցանկութիւնը:

Մենք ընդհանուր գծերով ասացինք այն, ինչ որ հարկաւոր է հայոց եկեղեցուն: Վերածնունդին ու վերանորոգութիւնին հիմքից ի վեր Յիսուսի աւետարանի հիման վրայ, առանց յապաղելու և առանց տատանուելու, ահա մեր պահանջը և մեր զգացած ծանր կարիքը:

«Բացակայ Միաբան»-ի նման մարդիկ անհաւատարմութիւն կհամարեն այդ դէպի հայրենի ժառանգութիւնը: Իսկ մենք ասում ենք, երբ որ մեր հայրերը իրենց զգացած կարիքներին բաւականութիւն են տուել, միևնոյն ժամանակ հարկ վճարելով իրենց շրջանի պահանջներին, նրանց մտքովն անգամ չէ անցել և նպատակ ամենևին չեն ունեցել կաշկանդել, շղթայել մեզ: Նոքա իրենց ազատ համարելով իրենց աշխարհայեացքը կազմելու և կեանքը կարգաւորելու, ցոյց են տալիս մեզ ընդհակառակը, որ մենք ևս, եթէ մեր հայրերի տրժանաւոր որդիներն ենք, նոյնպիսի իրաւունք և պարտականութիւն ունինք, մանաւանդ որ եթէ մենք հակառակ կերպ վարուենք, կվնասենք մեր սիրած եկեղեցուն և բոլորովին կոչնչացնենք հայրերի աւանդը. նոյն իսկ նոցա թողած այնպիսի բաները, որոնք դեռ այսօր էլ իրենց նշանակութիւնը չեն կորցրել և պիտանի լինել կարող են:

Այդ պատճառով էլ քրիստոնէական եկեղեցու թշնամին ու անհաւատարիմը ոչ թէ նա է, որ վերածնութեան կարիքն է զգում ու պահանջում, այլ նա, ով անշարժ կանգնած մնալ է ուղում հայրերի աւանդի վրայ, դրանով կանգնեցնել կամենալով մարդկային մտքի ու զգացմունքի զարգացումը. որովհետեւ Սովորութիւնը կամ աւանդութիւնը առանց ճշմարտութեան մի հին մոլորութիւն է: